

FENOMENUL CONȘTIINȚEI ȘI FORMELE CONȘTIINȚEI SOCIALE**Dumitru DODUL***Catedra Filosofie și Antropologie*

The analysis of the concept and of the phenomenon of consciousness has presented and presents the subject of study and the domain of investigation for a series of social-human and bio-medical sciences. It is a superior form of reflecting of the objective reality, right only for man, it represents personally the unity of the psychological processes which participate actively at the penetration by man of the objective world and the comprehension of the personal existence.

For the definition and determination of the specificity and the essence of the phenomenon, we shall resort to the analysis of genesis and its evolution.

Individul uman trăiește coexistența dimensiunilor biologică, psihologică și socială, fapt ce-i determină specificul său ontologic în lume. Cu rădăcini de ordin biopsihologic, acesta este implicat neintenționat și involuntar în relație cu semenii săi, cu grupuri sociale de diferit ordin, ceea ce îi determină aspectul socio-comunitar al formării și ființării sale concomitente.

Corelația acestor elemente (biologic, psihologic și social) în ființarea umană duce spre divizarea direcțiilor de analiză și permite diversitatea modalităților de abordare și a concepțiilor referitor la fenomenul conștiinței individuale și sociale.

În cadrul existenței sale sociale, omul este inevitabil inclus în procesul acumulării de noi cunoștințe, formării de percepții și deprinderi prin practică, de atitudini etc. Cunoașterea este una dintre multele raportări ale individului la realitatea înconjurătoare, prin care el realizează tendința sa de a da ordine lucrurilor și fenomenelor, de a stabili legături și opoziții între acestea.

Evoluția cunoașterii, atât în plan global, istoric, cât și la nivelul fiecărui individ, impune schimbări permanente în cadrul viziunii și percepției lumii. Însă “noul concept de realitate nu depinde de plurionticitate, ci doar de temporalitate, procesualitate și individualitate” [1, p.15-16].

Rezultat al acestor construcții, al realității obiective percepută de către subiect, devine viziunea asupra lumii, concepția sa despre existența obiectivă și despre locul lui ca subiect în această ființare.

Concepția despre lume reprezintă și nucleul personalității, având în vedere structura sa și formele sale ontice specifice [2, p.268]. Deși diverse, ele aparțin subiecților, variați atât sub aspect istorico-cultural, cât și psihologico-individual. Concepțiile asupra lumii pot fi percepute ca identice, practic omogene în planul interogațiilor asupra acesteia. E vorba de problematizări ce se referă la originea și esența lumii, la existența forțelor supranaturale, la infinitatea lumii, la existența legilor în natură și societate, la sensul ființării, la posibilitatea existenței altor civilizații, la Adevăr, Bine, Frumos etc.

Formarea concepției despre lume demonstrează latura socială și gânditoare a omului. Aceasta reprezintă ideea, pe care individul o consideră fundamentală în perceperea celor ce îl înconjoară, precum și pe sine însuși în cadrul lumii.

Sub aspect teoretico-științific, filosoful A.Spirchin generalizează opiniile și modalitățile de clasificare a concepției despre lume [2, p.271].

Din această perspectivă, susținem că concepția despre lume este o viziune totalizatoare, sistematizată asupra lumii și a subiectului în ea și, în sensul istoric, observăm trei tipuri mari de percepere asupra lumii: mitologic, religios și filosofico-științific.

Cum se raportează concepția despre lume la conștiință? Cum coexistă acestea? Ce niveluri și forme li se asigură în existența socială? Pentru a răspunde la aceste întrebări, este necesară abordarea conceptuală a fenomenului conștiinței și a formelor conștiinței sociale.

Fenomenul conștiinței este ultima frontieră a științei, o provocare pentru savanții tuturor timpurilor. Nu a fost găsită încă nici o explicație unică, recunoscută general-valabilă, pentru sursa senzațiilor și trăirilor noastre. Deși cercetarea conștiinței, a relației dintre spirit și materie i-a atras pe toți marii gânditori ai lumii, nici o definiție științifică nu pare capabilă să surprindă în totalitate esența conștiinței.

Analiza conceptului și a fenomenului de conștiință a prezentat și prezintă obiect de studiu și domeniu de investigație pentru un șir de științe socioumane și biomedicale. Formă superioară de reflectare a realității

obiective, proprie doar omului, ea reprezintă prin sine unitatea proceselor psihice care participă activ la pătrunderea de către om a lumii obiective și a înțelegerii propriei sale existențe.

Pentru definirea și determinarea specificului și esenței acestui fenomen, vom recurge la analiza genezei și evoluției sale.

R.Leakey consideră că omul a evoluat prin selecție naturală, din organismele cele mai simple mai multe miliarde de ani, iar apariția conștiinței datează aproximativ de circa 2,5 milioane de ani [3, p.175]. Diferența ce se stabilește între comportamentul animal și cel uman (prin prisma programului de acțiune, strict condiționat sau, respectiv, caracterizat de o varietate individuală) trimite la studierea etapelor și a condițiilor de delimitare dintre aceste ființe. Astfel se conturează ideea a două procese concomitente: antropogeneza și sociogeneza, care sunt laturi ale unui proces unic – antroposociogeneza [4, p.38-39].

Momentele esențiale ale acestui proces complex sunt: munca și comunicarea. Dacă munca duce la confecționarea de noi unelte și la necesitatea de a transmite informația, atunci comunicarea promovează cerințe noi – de a elabora norme moral-culturale. Un accent deosebit se pune asupra rolului limbii din perspectiva funcțiilor de care aceasta dispune, e vorba de prelucrarea, transmiterea și păstrarea cunoștințelor, precum și asupra creierului ca organ al activității psihice.

Dificultatea cunoașterii conștiinței duce la o varietate semnificativă de concepții și viziuni. Psihologii abordează fenomenul conștiinței drept o condiție de realizare a proceselor psihice (Wundt) sau, dimpotrivă, aceasta este percepută drept o condiție de realizare a psihologiei, și nu un obiect al acesteia (Narbort) [5, p.24-25].

În cadrul teoriei lui E.Durkheim, conștiința individuală apare ca rezultat al acțiunii conștiinței sociale asupra omului, sub influența căreia psihicul său se socializează și se intelectualizează. Această socializare și intelectualizare a psihicului uman este conștiința sa [5, p.26-27].

Filosofia abordează fenomenul conștiinței sub aspect sistematizat, sub forma unificării teoriilor psihologice, cu accent pe activitatea psihicului, pe procesele psihice, precum și a celor sociologice, care insistă asupra importanței societății în formarea și manifestarea conștiinței. În același timp, există concepții ce se orientează doar asupra unor laturi ale acesteia.

Multiple raționamente vizând particularitățile psihice, moravurile și particularitățile gândirii diferitelor popoare le putem găsi începând cu operele marilor istorici ai antichității Herodot și Tucidide. Însă interesul sporit față de diferite forme ale conștiinței sociale (mitologie, artă, religie) capătă amploare în Epoca Renașterii, completându-se ulterior, în perioada pregătirii și desfășurării revoluțiilor burgheze, cu cercetarea conștiinței politice. Cercetătorii acelor timpuri vedeau clar că în toate cazurile au de a face nu cu conștiința individuală, dar cu conștiința „epocii”, „societății în genere”, conștiință coîmpărtășită concomitent de o mulțime de subiecți. Însă, acestea sunt departe de perceperea naturii divine a acestui fenomen, a mecanismelor de apariție a acestuia, a funcțiilor în viața societății etc.

În scopul abordării problemei, analiza noastră nu face o abatere de la diferite stări „intermediare” – așa-numitele perioade de tranziție în dezvoltarea diferitelor societăți. Este evident că la astfel de etape ale istoriei, coraportul elementelor abordate în componența conștiinței sociale poate fi și va fi, de regulă, altul. De exemplu, în procesul constituirii noii societăți în structura conștiinței ei sociale, încă mult timp ar putea să persiste componentele produse de societatea anterioară, care vor fi transmise acesteia. Economicul, spiritualul, marcat de amprenta crizei și a dezintegrării societății, dimpotrivă, obțin o dezvoltare amplă. Aceste elemente resping conștient bazele și alte aspecte sociale produse de societatea respectivă, ce nu corespund caracteristicilor trecutului istoric.

Cu toate acestea, în cazul unei societăți aflate în tranziție, teza despre corespunderea caracteristicilor conștiinței sociale celor fundamentale ale societății nu-și pierde semnificația. Astfel, natura socială „complexă”, „mixtă” „multidimensională” se reflectă în structura istorică complexă și mixtă a formelor conștiinței sociale.

În acest context, apare necesitatea abordării formelor conștiinței sociale: conștiința politică, juridică, morală, religia, știința, arta și filosofia, asupra cărora până în prezent există numeroase dezbateri, un exemplu este că conștiința politică este înlocuită cu psihologia socială [6, p.83-84].

Conștiința socială, menționează A.Uledov, este un fenomen complex și multidimensional al existenței sociale, care nu poate fi cercetat și descris dintr-o singură perspectivă, la fel cum nu putem da o caracteristică spațiului folosind o singură dimensiune. Un important principiu metodologic în cercetare este abordarea multidimensională a fenomenului respectiv, ce este determinată de interlegăturile acestuia cu alte procese și fenomene sociale și spirituale produse:

- de societatea respectivă, care reflectă particularitățile trecutului istoric, corespunzător acesteia;
- de societatea respectivă și neutre față de specificul istoric al acesteia;
- de societatea respectivă, dar care nu corespund caracteristicilor trecutului istoric, inclusiv contrazicându-le;
- de „alte” societăți, dar activ asimilate de societatea respectivă fiind mai mult sau mai puțin corespunzătoare caracteristicilor autohtone;
- de societățile anterioare și transmise acesteia prin moștenire;
- de „alte” societăți contemporane și implementate în societatea respectivă prin diferite căi [7, p.27].

Formele conștiinței sociale prezintă diverse domenii și diferite formațiuni spirituale ce alcătuiesc conștiința socială; conștiința politică; conștiința juridică; conștiința morală, arta, știința, religia, filosofia.

Conștiința socială nu reprezintă un set, un conglomerat de diverse formațiuni, dar ceva unitar, integru, un sistem în care toate formațiunile își au locul lor și sunt legate reciproc prin anumite relații. Totalitatea acestora constituie conținutul conștiinței sociale și formează realitatea spirituală, prezentându-se și drept parte a existenței sociale, pentru că este dată inclusiv și conștiinței individuale. Vom cerceta formele conștiinței sociale începând cu religia, deoarece ea a fost forma centrală a conștiinței sociale până în epoca Iluminismului [8, p.267], în care la început filosofia, iar apoi știința și etica, treptat au devenit „concurrente”. Ateismul, prin urmare, nu poate fi o formă independentă a conștiinței sociale, dacă nu ar fi opus religiei – el ar fi lipsit de orice sens. Dintre funcțiile sociale ale religiei, filosofii marxști atribuie rolul central funcției iluzor-compensatorie, care o considerau principală și specifică acestui domeniu. După care mai urmează cea de comunicare, de integrare, reglatoare și conceptuală (concepție despre lume), care au menirea de a forma reprezentările religioase, ce ar putea satisface pe deplin necesitățile individuale și sociale. Evaluarea rolului social al religiei în marxism depinde de epoca istorică, deoarece acest fenomen în concepția cercetătorilor respectivi apare drept consecință a unei anumite etape a dezvoltării sociale și, în sens general, este orientat spre satisfacerea cerințelor în sistemul de valori morale, care trebuie respectate pentru a atribui un sens existenței umane [8, p. 268].

Religia a fost cercetată pe parcursul istoriei de oameni de formații intelectuale diferite (lingviști, etnologi, sociologi, psihologi, economiști, psihiatri, folcloriști, foarte rar de istorici ai religiilor sau ai culturii) și este vizibilă amprenta profesională, în care teoriile științifice se reduc la noțiuni cu un limbaj corespunzător domeniului.

Termenul latin *religio* presupune o conexiune, o legătură dintre Dumnezeu și om, eu-l meu dinaintea unui tu care mă face să exist.

Cicero definește religia drept îndeplinirea datoriei față de zei.

Kernbach o numește drept formă de experiență spirituală, cunoaștere mitică a divinității, dar și cale de refugiu în supranatural, printr-un sistem de credințe constituit în doctrina transcendentă, ce operează codificarea teologică a mitologiei prin selecția și canonizarea tradițiilor mitice în raport abstract față de necunoscutul natural inexplicabil; de asemenea, încrederea omului de a cunoaște în afara rațiunii imediate forțele cosmice de care se simte dominat și de a li se supune apoi în mod conștient [9].

Religia apare prin absorbție succesivă din animatism, animism, totemism, fetișism, demonologie și mitologie, prin care omul stadiilor naive a încercat să-și explice forțele ambientale cunoscute din efectele lor curente și să-și răspundă categoric întrebărilor esențiale, între care și fenomenul propriei sale existențe [9, p.533], despre destinul individual și cosmic. Religia a devenit calea de raport prin ritual și experiență spirituală intimă între om și Univers, iar prin organizarea ecleziastică a sacerdoțiului, într-o formă socială de cult. Astfel religia devine un instrument de modelare spirituală a conștiinței sociale. Antichitatea, și chiar epocile mai recente, au confundat religia cu filosofia, cu mitologia, cu superstiția, chiar cu arta, dar, mai ales, cu magia. Persistența diferitelor confuzii au pus în dificultate și retrospectiva asupra fenomenului religios, ca și înțelegerea religiei ca fenomen diacronic.

În ceea ce privește ideea de dreptate, Prometeu ilustrează cel mai bine noua concepție asupra justiției [10, p.88]. În măsura în care odată eliberați de sub tutela zeilor, oamenii își fac singuri dreptate, ei devin stăpâni istoriei. După cum este bine cunoscut, prima formă de justificare a dreptății legilor este de natură religioasă. Derivate din revelația divină, legile sunt absolute prin aplicabilitatea lor. Exemplul cel mai cunoscut este revelația mozaică a celor zece porunci. Odată cu emanciparea rațiunii critice în Grecia și Roma antică, legislatorii cetății caută exigența unei raționalități universale detașate de particularismele religioase, determinată de ideea unei legi naturale. Astfel, ideea de justiție urmează și ea calea istoriei. Însă, datorită legăturii existente între politică și drept, mai ales când prima orientează activitatea de legiferare constituind astfel o determinantă

politică a juridicului, putem considera conștiința juridică drept o formă de manifestare a conștiinței politice. Astfel, în conștiința juridică, un rol important îi revine ideologiei din care fac parte și concepțiile, ideile și teoriile despre drept. Conștiința juridică ocupă un rol important în societate, fiind o conștiință dominantă în societate, deoarece se impune prin intermediul legilor și cu ajutorul aparatului de stat. Alături de conștiința juridică oficială, mai există în acord sau în dezacord total sau parțial – *conștiința juridică a maselor*, chemată să respecte dreptul, dar fără a participa la elaborarea lui, deși poate exercita o anumită influență în editarea reglementărilor, totuși nu se poate concretiza în acte normative, deoarece subiectele acestei forme de conștiință juridică nu dețin monopolul elaborării dreptului, decât, în cel mai bun caz, prin sistemul reprezentării indirecte și foarte rar prin forma directă a referendumului. Astfel apare întrebarea: în ce fel o istorie, al cărei motor este astăzi politicul, realizează ideea (și ea istorică), ca atare, de dreptate, și, de fapt, ce este *conștiința juridică*?

Conștiința juridică este o parte a conștiinței sociale. Ea este alcătuită din totalitatea ideilor, concepțiilor și reprezentărilor, precum și din sentimentele și volițiunile cu privire la dreptul existent și la modul în care acesta ar trebui să reglementeze raporturile sociale. Conștiința juridică este un fenomen social și psihologic complex format din elemente de natura națională, afectivă și volitivă. Fiind o componentă a conștiinței sociale, ea reflectă relațiile dintre oameni în cadrul societății, în raporturile dintre indivizi, în cele de familie privind ocrotirea și promovarea unor valori materiale și spirituale, a naturii etc. Datorită legăturii existente între politică și drept, mai ales întrucât cea dintâi orientează activitatea de legiferare constituind astfel o determinantă politică a juridicului, s-a considerat conștiința juridică drept o formă de manifestare a conștiinței politice [8].

Ceea ce nu pot hotărî oamenii între ei se reduce la ceea ce pot să-și facă prin intermediul aparatului de stat.

De aceea politicul și în cercetarea noastră va fi pus în relație cu celelalte domenii ale experienței umane: cu metafizica, religia, tehnologia, economia și, nu în ultimul rând, cu istoria. Rolul și locul conștiinței politice ca formă a conștiinței sociale este determinat de specificul viabilității sale și de deschiderea acesteia noului, ca produs al proceselor sociale contemporane, care e capabil să răspundă provocărilor interne și externe.

În viziunea marxistă [8, p.74] **conștiința politică** reflectă perceperea acelei interrelații, care stabilește activitatea practică a oamenilor, pe de o parte, și condițiile reglementate în societatea în care decurg activitățile respective, subliniind faptul că diviziunea socială a muncii a dus la apariția claselor și, prin urmare, la deosebiri ale condițiilor de viață, aceasta fiind reflectarea relațiilor de producție economice și sociale față de Puterea de stat. Criteriul de clasă este determinant în aprecierea conștiinței politice. Politicul înseamnă, în primul rând, acțiune.

În comparație cu conștiința politică și juridică, unde prevalează relația dintre individ și o instituție (stat, societate), **conștiința morală** se constituie din necesitatea reglementării relațiilor interpersonale, ce influențează existența socială. Specificul, structura și funcțiile conștiinței morale le studiază etica – disciplină filosofică ce are ca obiect de studiu acțiunea umană, dar și valorile și normele față de care aceasta se conformează sau ar trebui să se conformeze.

Socrate orienta omul spre autocunoaștere. „Cunoaște-te pe tine însuși”, pentru că în momentul în care pătrundem în tainele conștiinței noastre descoperim conștiința morală – logosul.

Kant admite doar un singur sentiment – respectul pentru legea morală: „Respectul pentru legea morală este străduit printr-un temei intelectual pe care îl putem primi” [14, p.67]. Rațiunea pentru autor este facultatea creatoare de adevăruri universale și necesare. Din cele menționate, putem susține că conștiința morală depinde de sfera valorilor, ale căror caracteristici – autonomia, obiectivitatea, transcendentalitatea sunt dezbătute și în gândirea contemporană.

I.Prigojin, în acest context, susține că valorile sunt „coduri pe care noi le utilizăm pentru a conserva sistemul social la un anumit nivel de dezvoltare, care este ales de istorie” [11, p.36].

Foucault evidențiază în lumea morală trei straturi ale realității: formarea discursivă, care-i cuprinde pe toți și pe fiecare; grupul mic, în care subiectul se simte aproape ca la el acasă; însuși subiectul – centrul activității morale este subiectul. El nu este egal cu sine, deoarece în problematizare devine altul, influența căruia mai târziu se răsfrânge asupra grupului mic și într-o măsură mai mică asupra întregului discursiv. Este responsabil acela care se problematizează pe sine și odată cu sine merge în întâmpinarea pericolului. Postmodernității absolutizează esteticul și aspectul estetic al responsabilității și deseori refuză naturalul, tehnologicul, științificul, evidențiind imaginarul, sublimul, iluzoriul, virtualul. Legiuitorii „pedepsesc și realizează sentința în

raport cu acei, care săvârșesc fapte rele, dacă acestea au fost săvârșite nu din supunere sau neștiință, în care singuri nu sunt vinovați; dar celor ce realizează fapte frumoase, legislatorii le oferă onoruri, pentru ca în așa fel să-i constrângă pe unii și să-i stimuleze pe alții, de noi depinde să fim buni sau răi” [12, p.105].

Arta este abordată ca manifestare superioară / particulară a conștiinței estetice. Acest termen provine de la latinescul *art* ce înseamnă îndemănare practică, tradus din grecescul *techné*.

Arta are multe destinații în viața personală, socială sau utilitară. Ea poate face apel la sentimentele noastre, ne stimulează gândirea, scoate la lumină adevăruri profunde sau elemente minore. Totodată, ea ne poate da și anumite lecții speciale, așa cum a fost cazul artei didactice religioase din Evul mediu. Arta există uneori și pentru a satisface dorința personală a artistului de autoexprimare. Ea poate să asigure înregistrarea unor momente istorice, a unor obiceiuri, așa cum este cazul cu portretele, tablourile reprezentând peisaje citadine și picturile cu subiecte istorice. Ea exprimă, în egală măsură, concepția despre frumos, credința religioasă, dar poate avea și o motivație socială sau politică. Arta în forma ei comercială servește la informarea și convingerea privitorului referitor la calitățile și avantajele produsului sau ale serviciilor prezentate.

În trecut, artele frumoase dețineau o altă poziție în societate decât au, în general, astăzi. Există un scop unanim recunoscut al artei în cadrul societăților care o produceau. Arta contemporană este adesea greșit înțeleasă de populație, poate din cauza absenței unor îndrumări clare, menite să-i definească scopurile.

Publicul familiarizat cu arta, înarmat cu cunoștințe mai vaste în domeniu, poate avea păreri foarte diferite în privința evaluării mișcărilor și abordărilor. Natura societății contemporane este complexă și diversă. Arta din zilele noastre este și ea pluralistă, lipsită de o direcție dominantă care să încurajeze un consens de opinie. E interesant de semnalat faptul că arta poate produce reacții ostile cu privire la problemele cele mai diverse, de la cele legate de stil până la cele referitoare la subiect. Posibilitatea ca standardele unei comunități să fie încălcate sau ca un artist să prezinte o lucrare atât de novatoare, încât publicul să nu-i înțeleagă mesajul artistic poate avea drept consecință formularea unor reproșuri foarte serioase, mai ales când lucrările sunt finanțate de guverne. În timp ce transformările și progresul rapid din știință și din tehnologie nu duc decât rareori la o reacție negativă a publicului, chiar dacă aceste evoluții pot fi la fel de incompreensibile ca și cele mai inovatoare opere de artă, schimbările radicale în arta contemporană sunt adesea respinse de publicul larg, care dă dovadă în acest caz de intoleranță.

Despre următoarele forme ale conștiinței sociale, știința și filosofia, Hegel spunea că filosofia este spiritul epocii respective, ca spirit gânditor.

Husserl definește filosofia ca „o știință a începuturilor riguroase ale originilor, care este redimensionată, în funcție de fapte și probleme, de la care pornește îndemnul spre cercetare” [13, p.20]. În acest context, autorul distinge raționalitatea științifică, ca tip de model al realității, ca valoare, ca formă a universalității. Raționalitatea filosofică este concepută de autor drept stadiu al umanității și al rațiunii acesteia – stadiul existenței sub specia alterni. Lumea occidentală a apărut datorită ideilor rațiunii, adică din spiritul filosofiei. Pe această idee se sprijină concluzia simetrică, aceea a fondării originale a gândirii filosofico-științifice la greci și aceea a Renașterii Europene din spiritul filosofiei printr-un același eroism al gândirii.

Știința este, într-un anumit fel, tributară filosofiei prin instrumentele cunoașterii logice pe care le utilizează, prin viziunea epistemologică pe care o angajează cercetătorul în pledoaria implicită cuprinsă în cadrul elaborării teoretice etc. În același timp, filosofia nu poate subzista fără cunoaștere, deci fără experiență și știință.

De știință astăzi sunt legate atât speranțele dezvoltării umanității și depășirii dificultăților acumulate, cât și spaimile posibilității în desfășurarea confruntărilor după modelul științelor moderne. Au apărut probleme noi legate de știință: militarizarea științei, relațiile științei cu guvernarea, problema libertății științei, locul științei în învățământ și cultura generală a omului, cea a responsabilității omului de știință, cu care nu s-au confruntat savanții din trecut.

Știința prin ea însăși nu poate fi considerată drept valoare supremă a entității umane, ea este un mijloc și în nici un caz nu este un scop.

Știința și filosofia, morala și politica, arta și religia, conștiința juridică ca forme ale conștiinței sociale determină nivelul de dezvoltare a existenței spirituale și materiale al societății. Eficiența acestora este determinată de o interrelație comună, reciprocă a activității spirituale a omului și primatul uneia din ele poate duce la destabilizarea proceselor sociale și ale spiritualității umane.

Referințe:

1. Hartmann N. Vechea și noua ontologie și alte scrieri. - București: Paideia, 1997. - 205 p.
2. Спиркин А. Сознание и самосознание. - Москва: Изд-во политической литературы, 1972. - 303 с.
3. Leakey R. Originea omului. - București: Humanitas, 1995. - 379 p.
4. Saharneau E. Conștiința, originea și esența ei // Omul și societatea: Îndrumări metodice. - Chișinău: USM, 1998. - 103 p.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. - Москва: Издательство политической литературы, 1975. - 304 с.
6. Грушин Б.А. Массовое сознание. - Москва: Изд-во политической литературы, 1987. - 171 с.
7. Уледов А.К. Структура общественного сознания. - Москва: Изд-во политической литературы, 1968. - 127 с.
8. Общественное сознание и его формы / Под общ. ред. В.Толстых. - Москва: Изд-во политической литературы, 1986. - 366 с.
9. Kernbach V. Dicționar de mitologie generală. - București: Ed. Albatros, 1995. - 701 с.
10. Bușe Ionel. Logica pharmanului. - București: Editura Paideia, 2003. - 319 p.
11. Пригожин И. Природа, наука и новая рациональность // Философия и жизнь. - Москва: Изд-во Знание. - 1997. - № 7.
12. Фуко М. Воля к истине. По ту сторону знания, власти, сексуальности. - Москва: Наука, 1996.
13. Husserl E. Criza științelor ca expresie a crizei existențiale radicale a umanității europene // Filosoful-Rege? - București: Ed. Humanitas, 1995.
14. Kant Immanuel. Critica rațiunii pure. - București: Ed. IRI, 1994. - 608 p.

Prezentat la 26.11.2008